

ОЗБРОЄННЯ РИЦАРІВ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ В ГРЮНВАЛЬДСЬКІЙ БИТВІ 1410 р.: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

У пропонованій статті автором, на основі писемних, археологічних, та іконографічних джерел розглядаються та аналізуються комплекси захисного та наступального озброєння рицарів Тевтонського Ордену в Грюнвальдській битві 1410 р.

In the article on the basis of written, archaeological and iconographical sources the complexes of protective and offensive armament of Teutonic knights of period of battle of Grunwald 1410 examined and analysed.

Грюнвальдській битві, що є знаковою подією в історії Центрально-Східної Європи присвячена велика кількість наукових праць, написаних дослідниками з різних країн. Тривалий час Грюнвальдська битва розглядалися істориками в контексті багаторічного польсько-німецького протистояння, відтак головна увага приділялася її ідеологічним та політичним аспектам, тоді як військова організація та комплекси озброєння учасників битви часто лишалися поза увагою. На думку А. Новаковського, це пояснюється перш за все відсутністю методологічних навичок необхідних у дослідженні військової справи, а також недостатнє розуміння тієї ролі, яку відіграла зброя та обладунки в історичному процесі в цілому, і Грюнвальдської битви зокрема [1, р. 13].

Найбільш ранні загальні відомості про озброєння рицарів Тевтонського Ордену містяться у фундаментальній праці Й. Фойґта присвяченій історії Пруссії [2]. Будучи архіваріусом Кеніґсберзького архіву Й. Фойґт опрацював велику кількість орденської документації, в тому числі військового характеру яку він використав у своїх загальних працях з історії Пруссії, проте він не створив спеціального дослідження з даної теми. Ще один німецький дослідник кінця ХІХ – початку ХХ ст. М. Теппен залучив до наукового обігу багато документальних і нарративних джерел з історії Ордену, серед яких безпосередньої уваги заслуговує "Військова книга міста Ельбінґ" [3]. Аналізуючи цей твір М. Теппен дійшов важливих висновків, щодо військової організації бюргерів середньовічного Ельбінґа, та їх участі у кампаніях Тевтонського Ордену. Значно менше уваги автор приділив озброєнню та військовому спорядженню міщан [4].

Перші ґрунтовні студії присвячені озброєнню і військовому мистецтву німецьких рицарів в Пруссії належать Г. Бюяку. В коло його досліджень входили структура збройних сил, організація військових кампаній Ордену, а також озброєння рицарської братії [5]. У ХХ ст. питання про озброєння Тевтонського Ордену у своїх працях опосередковано торкалися Е. Ваґнер, Е. Дробна, Я. Дурдік [6], С. Екдаль [7] та ін.

Спеціальні монографії і статті безпосередньо присвячені військовій справі Ордену побачили світ в останній чверті ХХ ст. Це переважно праці відомого польського зброєзнавця А. Новаковського, перу якого належать найбільш ґрунтовні роботи з військової історії Тевтонського Ордену [1; 8; 9].

Комплекс джерел, що містять інформацію про елементи військового озброєння та спорядження можна поділити на: писемні, іконографічні та археологічні.

Серед великої кількості писемних джерел найбільш цінними у дослідженні даної теми є джерела господарського характеру, а саме: інвентарні, казначейські та службові книги. До даної категорії джерел належать рахункова книга скарбничного Ордену [10], та службова книга великого комтура [11].

Разом з тим важливе значення для дослідження зазначеної теми мають нарративні джерела, що містять описи військових кампаній Великої війни 1409–1411 рр.

До них належить, зокрема, "Історія Польщі" Яна Длуґоша [12] та "Хроніка Конфлікту" невідомого автора [13].

Праця Яна Длуґоша, написана в другій половині ХV ст., на основі великої кількості різноманітних документів, хронік, а також усної традиції, є найціннішим нарративним джерелом, що описує події Великої війни 1409–1411 рр. Важливе місце серед великої кількості джерел використаних Длуґошем для реконструкції подій Великої війни 1409–1411 рр. і Грюнвальдської битви зокрема, посідає "Хроніка Конфлікту". Головна цінність даного джерела полягає в тому, що воно створене невдовзі після битви.

Іконографічні джерела, представлені творами живопису, пластикою, пам'ятками зодчества. До цих джерел належать зображення воїнів, батальних сцен, рицарські надгробки тощо.

Найціннішою групою джерел для дослідження розглядуваної теми є археологічні джерела, позаяк вони залучають до обігу зброєзнавчої галузі історичної науки дійсні зразки військового озброєння, що дозволяє найбільш повно відтворити картину середньовічного зброярства.

Автор цієї статті, ставить за мету на основі писемних, іконографічних, та археологічних джерел реконструювати комплекси елементів озброєння та спорядження рицарів Тевтонського Ордену періоду Грюнвальдської битви 1410 р.

Бойове спорядження орденських рицарів на початку ХV ст. складалося із захисного та наступального озброєння переважно західноєвропейського зразка. Кольчуга, що в німецьких писемних джерелах зустрічається під назвою "panzer" або "panczel", як елемент захисту орденського рицаря на початку ХV ст., відіграла другорядну роль. Здебільшого її використовували у поєднанні з пластинчатим або латним обладунком. Серед зброї, що зберігалася у замкових арсеналах Ордену періоду Великої війни, кольчуги становили близького 10 % усіх обладунків [1, р. 64]. В казначейській книзі Марієнбургу під 1402 р. зустрічаємо численні згадки про купівлю обладунків, серед яких, зокрема, кольчуги: "item 17 m. vor 7 panzer, der vorden 6 vor 13 m. gekounft und 1 vor. 4 m." [10, s. 220].

Критий пластинчатий обладунок (нім. *Lentner*), який в писемних джерелах виступає під назвою "plate", і був відомий в Пруссії з першої половини ХІV ст., продовжували носити місцеві рицарі і на початку ХV ст. Використання критого пластинчатого обладунку у військах Ордену засвідчують залишки лентнера, який знайшли під час розкопок рицарської садиби в Плементах, спаленої як припускають 1414 р. [14, s. 10]. Він складався з трьох рядів вертикальних пластин різного розміру завтовшки від 2,5–3,5 мм., які кріпилися до шкіряної або тканинної основи. Спалена садиба, належала польському рицарю, котрий, вочевидь, був ленником Ордену і володів нею на рицарському праві Кульмської землі. Відтак, знайдене озброєння з Племента, дає нам змогу уявити, як могли бути озброєні васали Ордену в період Великої війни 1409–1411 рр.. За підрахунками А. Новаковського, лентнер був домінуючим типом обладунку серед рица-

рів Ордену часів Грюнвальдської битви, і становив 41% всіх типів захисту тулуба, що зберігалися в тогочасних арсеналах Пруссії [1, p. 68].

Поряд з критим пластинчатим обладунком застарілого зразка, яким є панцері з Племента, на пруських теренах побувала більш сучасний і досконалий захист торса у вигляді критого панцера, що складався з єдиного суцільного нагрудника, або ж кількох менших пластин. В писемних джерелах даний тип обладунку фігурує під назвою "brostblech". В рахунковій книзі Марієнбургу за 1403 р. знаходимо згадку про сплату: "...131 m. an 1 firdung vor 523 brostblech..." [10, s. 221]. У квітні наступного року Ордену було придбано вже 1057 "brostblech" на суму майже в 200 марок. Нагрудні панцирі "broste", а також суцільні панцирі доповнені спідницею "genwische broste" зберігалися в арсеналі Марієнбургського замку в 1404 р.: "item 753 broste item 12 genwische broste..." [11, s. 2]. Така велика кількість панцерів свідчить про популярність даного типу обладунку серед орденського рицарства.

Стегна й гомілки рицарів Ордену були захищені стьобаними штанами з пляної або бавовняної тканини, що називались "bruch" або "strichhosen" або з кольчуги, що називались "harnoschhosen" [1, p. 75]. В той же час, латний захист ніг іменувалися "beungewant". Повний латний захист ніг "gancz beungewant", разом з 4 наколінниками згадується в інвентаризації озброєння марієнбургського арсеналу проведеного 1411 р.: "1 gancz beungewant und 4 pockelen..." [11, 29].

Захисний комплект орденського рицаря окрім нагрудника і захисту ніг, доповнював латний захист рук. У писемних джерелах він згадується під назвою "armgewant" або "armworen" [1, p. 74]. Вояки захищені повним латним захистом рук, що включав латні наплічники, нижні і верхні передпліччя, налокітники, а також латні рукавиці типу "клепсидри" зображені на настінних розписах в замку Лохштедт (бл. 1390) [15, s. 22-23, Abb. 34-35].

Далі дозволю собі перейти до розгляду рицарських шоломів, що використовувалися на теренах Пруссії в окреслений вище період. Найпростішим у виробництві і найбільш доступним за своєю ціною шоломом в тогочасній Пруссії був залізний капелюх (нім. *Eisenhut*). Даний шолом був основним типом захисту голови шерегового рицарства та піхоти орденського війська [8, s. 145]. Прикметно, що в 1404 р. поміж 465 шоломів, які зберігалися в арсеналах Марієнбурга, було 248 "ysenhuthe" [11, s. 2]. Два шоломи, типу залізний капелюх було віднайдене серед іншого озброєння в Плементах. Їхня конструкція доволі проста, кожен складався з двох частин: напівсферичного купола та нижньої частини, яка його доповнювала. Товщина конструкції складала приблизно 2,5-3 мм. [15, s. 93-94]. На думку А. Новаковського, більша частина орденського війська в битві біля Грюнвальду, мала на озброєнні саме залізні капелюхи [1, p. 50].

Популярним типом шолому в Пруссії другої половини XIVст., як і в Західній Європі став басинет (фр. *bassinet*). В Пруських землях басинет набув розповсюдження в другій половині XIVст. [8, s. 144]. На початку XV ст., басинети у невеликих кількостях зберігалися в арсеналах деяких орденських замків, зокрема в Марієнбурзі, в зброярні якого, згідно з інвентарною книгою великого комтура, 1404 р. нараховувалося: "item 4 slomhuben" [11, s. 2]. Незначна чисельність басинетів у порівнянні з іншими типами шоломів, може вказувати на те, що вони задовольняли потреби вузького прошарку, до якого належали достойники Ордену. Додатковим підтвердженням цього є зображення найвищих урядників Ордену (верховний маршал, великий комтур, верхов-

ний шпитальєр) на фресках із замку Лохштедт [15, s. 22-23, Abb. 34-35].

Всі перелічені посадовці, окрім повного латного обладунку, озброєні у басинети з кольчужними відлогами. Зрештою, сам верховний магістр Ульріх фон Юнгінген († 1410), як свідчить казначейська книга Марієнбургу, мав серед власного озброєння басинет, який був придбаний для нього 1409 р.: "item 2 scot vor des meysters hube." [10, s. 578]. Повідомлення про басинети з різними типами забрала також зустрічаються в інвентарних книгах Ордену під назвою "genwische huben". На 1404 р. в арсеналі Марієнбурга таких шоломів нараховувалося 15 [11, s. 2].

Окрім того, зберігся один автентичний шолом, який першочергово оснащувався забралом типу "klappvisier". Він був віднайдений під час археологічних розкопок в Ольштині і датується 1370 – 1380 рр. [9, s. 153]. Прикметним зразком шолома з забралом, який мали на озброєнні тевтонські рицарі, був "pekilhuben" або "storczhelme". Один такий шолом археологи виявили на початку XX ст. в Торуні. Купол даного шолому складається з двох частин, горішньої, що вінчається загостреним шпилем, та нижньої циліндричної частини з лицевим вирізом [16, s. 117].

Залишки кріплень забрала (наразі втрачене), та кольчужної відлоги вказують на те, що першочергово шолом оснащувався додатковими елементами захисту. Рєkilhuben напевно мав балтійське походження, (на це вказує інша його назва – "prewsche hube") і був перейнятий хрестоносцями у балтів [16, p. 55]. Інвентаризація 1404 р. зафіксувала наявність 127 "storczhelme" в арсеналах Марієнбурга, що становило майже третину від усіх шоломів, що зберігалися там [11, s. 2].

Головними елементами наступального озброєння орденського рицарства як і європейського загалом наприкінці XIV – на початку XV ст. залишалися спис та меч.

Мечі, знайдені на території Пруссії, загалом не відрізнялися від тогочасних німецьких та центральноєвропейських зразків [8, s. 136]. Користуючись даними А. Новаковського, щодо класифікації екземплярів, віднайдених на теренах Пруссії та Східного Помор'я, слід виокремити мечі з: Жондза (XIV ст., тип XVla), Гдині (XIV ст., тип XVla T.1), Гданська (XIV ст., тип XVla I 1,5). Згадані мечі мають широкі в основі, але звужені на кінці леца чотирикутні в перетині. Вони належать до розряду "великих мечів". Ще один меч з Жондза, віднесений А. Новаковським до типу XVII, має довге вузьке лезо, чотирикутне в перетині [1, p. 86]. Цей тип меча був найбільш розповсюдженим в Європі в період 1370 – 1425 рр. [17, s. 357].

Меншою популярністю в порівнянні з мечем користувалася бойова сокира. Проте в битві біля Грюнвальду значна частина рицарів обох сторін за словами Яна Длугоша стиналася саме "securibus longius", від ударів яких лунав страшений гуркіт [11, p. 54].

Підсумовуючи вище сказане, варто відзначити, що комплексом озброєння, якими користувалася братія Тевтонського Ордену в Пруссії відзначалися своєю неоднорідністю, що було спричинено особливістю військової організації середньовічних армій, котрі формувалися переважно на основі феодалних ополчень. Частина найсучаснішого озброєння у війську хрестоносців припадала, передусім, на найбільших орденських посадовців та знатних "гостей", які стояли під знаменами Ордену. Більша ж частина орденського рицарства, як свідчать джерела, мала на озброєнні значно дешевші зразки військового спорядження. Прикметним видається присутність регіональних особливостей в рицарському озброєнні орденського війська, що знайшло своє

відображення у використанні "пруських шоломів", парез" тощо. Така специфіка дає можливість говорити про синтез західно- та східноєвропейського військового мистецтва, на основі якого відбувався розвиток військової справи Тевтонського Ордену.

1. Nowakowski A. Arms and armour in the medieval Teutonic Order's state in Prussia. Łódź, 1994. 2. Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Orden. Königsberg, 1827-1839. Bd. 1-9. 3. Die Elbinger Kriegsbuch / Bearbeitet von M. Toeppen // Altpreuussische Monatsschrift / Hrsg. von R. Reicke und E. Wiechert. Königsberg, 1899. Bd. 36. S. 223-273. 4. Toeppen M. Die Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter. Danzig, 1872. H. 1. 5. Bujack G. Zur Bewaffnung und Kriegsführung der Ritter des Deutschen Ordens in Preussen // Programm des Altstädter Gymnasium für Ostern 1887/1888. Königsberg, 1888. S. 1-22. 6. Drobna Z., Durdik J., Wagner E. Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters 1350-1450. Prag, 1957. 7. Ekdahl S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. Berlin, 1982. 8. Nowakowski A. O wojskach Zakonu Szpitala Najswiętszej Marii Panny Domu

Nimieckiego w Jerozolimie zwanego krzyżackim. Olsztyn, 1988. 9. Nowakowski A. Średniowieczny hełm z Olsztyna // Rocznik Olsztyński. Olsztyn, 1989. T.16. S.148-154. 10. Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399-1409 / Hrsg. von Dr. Joachim. Königsberg, 1896. 11. Das Marienburger Ämterbuch / Hrsg. von Dr. W. Ziesemer. Danzig, 1916. 12. Joannis Długossii seu Longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae libri XII / Instruxit J.Z. Pauli; cura A. Przewdziecki. T.4., Libri: XI, XII. Cracoviae, 1877. 13. Cronica conflictus Wladislawi regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 // Monumenta Poloniae Historica / Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1872. T.2. S. 897 -904. 14. Nadolski A. Grabarczykowa E. Militaria z grodziska w Plemiętach. Uzbrojenie ochronne // Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi Chełmińskiej / Pod. red. A. Nadolskiego. – Warszawa – Poznań – Toruń, 1985. S. 85-99. 15. Steinbrecht C. Schloss Lochstedt und seine Malereien // Die Baukunst des Deutschen Ritterordens in Preussen. Berlin, 1910. T. 3. 16. Wasiak W. Identyfikacja średniowiecznych przedstawień ikonograficznych z realnymi egzemplarzami broni na przykładzie wyobrażenia hełmu typu pikilhube z kościoła w Strzelnikach koło Brzegu // Broń i wojna w dziejach człowieka / Pod. red. K. Badowskiej. Łódź 2009. S. 117-132. 17. Окшот Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. М. К. Якушиной. М., 2004.

Надійшла до редколегії 10.02.11

А. Зубко, канд. іст. наук

ПОХОДЖЕННЯ ЖІНОЧИХ ІМЕН В КНЯЗІВСЬКІЙ ДИНАСТІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ІХ-ХІІІ СТ.

У статті дається характеристика жіночих імен, які використовувалися в князівській династії Київської Русі в ІХ-ХІІІ ст. Жіночі імена в князівській династії досліджуються в контексті традицій родової антропонімії, а також у взаємозв'язку з процесом історичного, соціального і культурного розвитку давньоруської держави.

The article gives the characteristics to feminine names used in the dynasty of princes of Kievan Rus' in IX-XIII centuries. The names are studied in the context of the family anthroponymic traditions as well as included in the process of historical, social and cultural development of the Old Russian country.

Історія Київської Русі ІХ-ХІІІ ст. традиційно досліджується на підставі аналізу писемних, речових, усних джерел по даній проблематиці. Інші джерела – лігвістичні, етнографічні та ін., вивчені недостатньо. Саме залучення нових, досі не використаних джерел, може дати можливість сформулювати інший підхід до окремих питань історії давньоруської держави. Серед цих джерел особливе місце займають оніми – власні імена. Кожен онім містить в собі інформацію про того, кого він іменує, історичну епоху, в яку з'явилося ім'я, народ, котрий його використовував, мову, на якій воно створене і багато іншого.

У наш час в науці сформовано два підходи до вивчення онімів. Філологи використовують оніми в дослідженнях з історії мови. Історики, в свою чергу, вивчають оніми як історичне джерело.

Коло особових імен, які склалися в певній родині, є предметом історичних та генеалогічних досліджень. На жаль, в вітчизняній історичній науці вивчення родових і династичних імен не набуло достатнього поширення.

Державні і родинні традиції визначили коло чоловічих і жіночих імен, якими користувалися в князівських і боярських династіях Київської Русі ІХ-ХІІІ ст. Вони відображають розвиток давньоруської держави в язичеський та християнський періоди її історії і є цінним джерелом інформації.

Темою дослідження даної статті є походження жіночих імен в князівській династії Київської Русі ІХ-ХІІІ ст.

На відміну від чоловічих імен, жіночі імена династії Рюриковичів у літописі відображені в недостатньому обсязі. "Якщо літописи та інші літературні пам'ятки час від часу згадують про синів та онуків князів, то їхні дочки й онучки залишалися замовчаними" [1, с.68]. Це було зумовлене тематикою давньоруського літопису, де переважно дається опис військових походів, політичних стосунків між князями, подій церковного життя.

У князівській династії Київської Русі були видатні жінки, які відіграли значну роль в історії Русі та інших країн. "На превеликий жаль, вчені дізналися про це з письмових джерел виключно іноземного походження. Навіть

германська імператриця Євпраксія чи французька королева Анна – онука і дочка Ярослава Мудрого – не привернули уваги давньоруських книжників" [1, с.68].

На відміну від літописів, у давньоруських билинах є відомості про видатних жінок Київської Русі. Особливо часто тут згадується сестра князя Володимира Мономаха Євпраксія – колишня дружина германського імператора. Так, в билині про Альошу Поповича і Тугарина давньоруські богатири в князівському палаці вклоняються князю Володимирі і княгині Апраксії [16, с.118]. Інколи жінки виступають головними діючими особами давньоруських билин. Так, окрема билина присвячена дружині боярина Ставра Василисі Микулишні [10, с.71-77]. В цілому усні джерела суттєво доповнюють дані літописів по вказаній проблематиці.

Оцінюючи традиції родової антропонімії династії Рюриковичів, слід зауважити, що предметом вивчення тут повинні бути імена дочок князів, а не дружин. Дружини князів, на відміну від дочок, отримували свої імена в інших родинах.

Династія Рюриковичів правила на Русі протягом життя 21 покоління – від отримання її Олегом в 882 р. до 1598 р. – останнього року правління царя Федора Іоанновича. За цей час у неї склалося коло вживаних імен. Спочатку це були скандинавські і слов'янські імена. Після хрещення Русі в 988 р. новонароджені стали отримувати по святцям церковні імена грецького, латинського і старовірського походження. Але до початку ХІV ст. своїх дочок князі називали також другим давньоруським ім'ям.

Завданням даної статті є дослідження жіночих імен перших 13 поколінь династії Рюриковичів, оскільки в 14-21 поколіннях друге слов'янське ім'я трапляється в них дуже рідко. Якщо церковне ім'я може допомогти встановити день, в який народилася княжна, то вибір її слов'янського імені визначався історичними, генеалогічними і культурними традиціями.

Першим жіночим ім'ям в династії Рюриковичів, яке наводять джерела, є ім'я княгині Ольги, дружини великого князя Київського Ігоря. За даними літопису: "В лето